

WAARDEN EN NORMEN IN BEWEGING

Waardenonderzoek is momenteel "in". Grootschalig opgezette projecten, met name binnen sociaal-wetenschappelijke kaders, hebben de laatste jaren een nieuw fenomeen in het leven geroepen: de "empirische moraal". Hierbij gaat het om het beschrijven en analyseren van datgene mensen vinden met betrekking tot het terrein van waarden en normen. Het omgaan met en interpreteren van deze onderzoekscijfers, tabellen en grafieken is voor niet-statistisch geschoolden niet altijd gemakkelijk en draagt het risico in zich dat op grond van cijfers en percentages verkeerde konklusies worden getrokken. Hoewel de meeste onderzoeken in het algemeen geen opzienbarende veranderingen in het normen- en waardensysteem van onze west-Europese cultuur laten zien, blijken er zich toch opmerkelijke verschuivingen voor te doen op dit gebied.

1. Verschuivingen in het normen- en waarden patroon

In 1978 startte een internationale groep onderzoekers (European Value Systems Study Group, EVSSG) een grootscheeps onderzoek (per land 1000 ondervraagden plus daarbij nog eens 200 jongeren) naar de waarden- en normenbeleving in 9 Europese landen (waaronder ook Nederland). Het doel van dit onderzoek was te achterhalen welke waardenpatronen in deze landen voorkomen, of er sprake was van een kulturele homogeniteit en welke verschuivingen er eventueel te constateren zijn. Het onderzoeksgebied strekte zich uit over vier terreinen: huwelijk, gezin en opvoeding; arbeid; godsdienst en moraal; het sociaal-politieke domein. In het algemeen kon uit dit onderzoek worden gekonkludeerd dat de Europese cultuur wordt gekenmerkt door een groeiende nadruk op individuele zelfbeschikking en een toenemend kritische houding tegenover gezag en traditie. Binnen een bevolkingsgroep kan nog nauwelijks gesproken worden van duidelijke verschillende subkulturen, en alle volken lijken te zijn blootgesteld aan dezelfde invloeden; verschillen in waarden en normen zijn voornamelijk het gevolg van de wijze waarop individuen de sociaal-kulturele invloeden verwerken (1).

Een groot aantal vragen met betrekking tot de morele oriëntaties bleken te verwijzen naar fundamentele dimensies als de joods-christelijke moraal van de tien geboden en de moraliteit rond huwelijk, seksualiteit en medisch-ethische kwesties.

Een overtuigende meerderheid van de Europeanen blijkt de tien geboden (met uitzondering van de eerste drie) als nog steeds voor hen geldend te beschouwen; opvallend was wel dat de meeste ondervraagden denken dat de meeste mensen het niet zo nauw meer nemen met deze geboden. Tussen beeld en werkelijkheid omtrent het gedrag van mensen gaapt dus een wijde kloof. Een verklaring daarvoor is waarschijnlijk te vinden in het feit dat mensen hun oordeel voornamelijk baseren op datgene wat in de massamedia steeds naar voren komt: toenemende tolerantie op seksueel gebied en berichten over

agressie, diefstal enz. In de anonieme, grootschalige samenleving is er te weinig gelegenheid om de opvattingen van de meerderheid van de bevolking te leren kennen.

Op het terrein van seksualiteit, huwelijk en medisch-ethische kwestie wordt een grote permissiviteit (Nederlanders, Denen en Fransen gaan daarbij voorop!) gekonstateerd; hetgeen overigens niet betekent dat permissiviteit in absolute zin altijd zo groot is: homoseksualiteit, prostitutie, abortus, euthanasie etc. worden meestal slechts onder bepaalde voorwaarden gerechtvaardigd. Hoewel het erop lijkt, dat het huwelijk niet langer de stabiele institutie is die als hoeksteen van de samenleving wordt gezien, blijkt de overgrote meerderheid van de Nederlanders (70%!) niet de opvatting te delen dat het huwelijk een verouderde instelling zou zijn - ze wijken daarmee niet af van de meeste andere landen in Europa. De traditionele gezinsvorm wordt nog steeds als de ideale gezien, hoewel alternatieve samenlevingsvormen in meerderheid niet worden afgewezen. opvoedingsidealen worden met name eigenschappen die het sociaal gedrag reguleren (eerlijkheid, verantwoordelijkheidsgevoel, goede manieren, verdraagzaamheid en respect voor anderen, wellevendheid) nog steeds hoog in het vaandel geschreven; minder genoemde idealen zijn vooral de traditionele burgerdeugden en religieuze deugden.

Uiteraard is zo'n internationaal onderzoek slechts een balans, een momentopname in een proces. Regelmatige herhaling is nodig om te zien, of de zich aftekenende verschuivingen zullen doorzetten in de aangegeven richting. Vooralsnog is er - naast verschuiving - een grote mate van duurzaamheid met betrekking tot de fundamentele waarden gekonstateerd. Soortgelijke geluiden klinken ook in een Nederlands onderzoek naar het "burgerlijk waardenpatroon" (2). Daarin wordt gekonkludeerd, dat de kulturele verschuivingen van de laatste decennia een gematigd karakter dragen. Het gros van de Nederlanders bevindt zich tussen de twee polen van burgerlijk en niet-burgerlijk. De formule "afscheid van het burgerlijk waardenpatroon" zegt iets over de realiteit, maar suggereert meer dan er in werkelijkheid aan de hand is.

Hoewel de "meetbaarheid" van opvattingen met betrekking tot zingeving, godsdienst, waarden en normen etc. uiteraard zijn beperkingen kent, en hoewel verschuivingen in kulturele patronen nooit exact vast te stellen zijn door middel van eenmalig onderzoek, hebben dergelijke onderzoeksresultaten een belangrijke indicatieve waarde voor bv. de moraaltheologie. Immers, wil zij een reflectie zijn op het eigentijds menselijk ethos, dan zal een van de bronnen daarvoor het geleefde leven zelf dienen te zijn. Daarom is sociaal-kultureel onderzoek van levensbelang voor de moraaltheologische reflectie.

2. Ontwikkelingen in de moraaltheologie

De grote veranderingen die zich in de naoorlogse mentaliteit hebben voltrokken zijn van ingrijpende betekenis geweest voor onze huidige samenleving. De ongekend snelle overgang van

feodale naar burgerlijke en naburgerlijke samenlevingspatronen hebben de mens en zijn wereld een totaal ander aanzien gegeven. De haast onstuitbare opmars van de techniek, het hoog gestegen welvaartspeil (ondanks toenemende economische recessie en groeiende werkloosheid), de sekularisatie, de emancipatiebeweging, democratiseringstendensen enz. enz. hebben de maatschappelijke verhoudingen grondig gewijzigd. Uiteraard hebben al deze veranderingen het denkkader van mensen fundamenteel beïnvloed. Ook de theologie voerde (en voert nog steeds) een geweldige strijd om los te raken van haar traditionele (neo-)scholastieke image. De God-is-dood-theologie, de theologie van de revolutie, de bevrijdingstheologie en de feministische theologie zijn daar de getuigen van. Zonder nu een breed uitgemeten analyse te willen geven van de ontwikkelingen in de moraaltheologie, valt een viertal opmerkelijke aksentverschuivingen op (3).

van isolement naar integratie

Binnen het geheel van het theologisch bedrijf scoorde de moraaltheologie van oudsher zeker niet de hoogste cijfers. Alleen het woord al bracht nog niet zo lang geleden vaak de nodige ergernis en verving te weeg. Het theologisch gehalte van de moraal werd nogal eens twijfelachtig genoemd, en men drukte de moraaltheologie in de hoek "waar de beslissingen niet vallen maar waar eenmaal elders gewonnen theologische inzichten op de levenspraktijk kunnen worden toegepast" (4). Vooral de kerkelijke moraaltheologie werd verweten eigenlijk geen reële bijdrage te leveren aan de vormgeving van het menselijk bestaan, omdat ze daar volkomen langs heen schoot. De verwijten waren dan ook niet mis: de moraal werd bestempeld als wettisch, juridisch, negatief (d. w.z. beperkt zich louter tot wat wel en niet geoorloofd is), beschouwt het leven niet als geheel (5).

De oude, klassieke moraalhandboeken - uitblinkers in onveranderlijkheid en tijdloosheid - hebben ongetwijfeld veel tot deze negatieve beeldvorming bijgedragen. De afkeer tegen zo'n moraaltheologisch systeem nam dan ook toe, naarmate de gelovige bewustwording en christelijke verantwoordelijkheid ook maatschappelijke en politieke dimensies kreeg (6). B. Härings *De Wet van Christus* (1959; herziene uitgave 1979 vv.) en - ter protestantse zijde - H. Thielickes *Theologische Ethik* (1951 vv.) kunnen worden beschouwd als de laatste der Mohikanen, én als een soort waterscheiding: deze handboeken verdreven de ontbindingslucht van een versleten taal en baanden voorzichtig de weg voor een dynamische ontwikkeling van de moraaltheologie, waaraan de politieke theologie (7) en later ook de bevrijdingstheologie (8) een belangrijke bijdrage hebben geleverd. Naarmate in de laatste decennia het besef voor de macro-verantwoordelijkheid van de christenen groeide, zijn sociale en maatschappelijk-politieke thematieken voorwerp van reflectie binnen de moraaltheologie geworden (9). Men ging inzien, dat de moraal geen bovenzinnelijke constructie is, maar haar fundament moet vinden in de natuur van de mens (10). Deze "antropologische wending" binnen de moraaltheologie

had tot gevolg, dat de konkrete, materiële inhoud van de moraal nie langer vanuit een boven wereldse, maar binnenwereldse werkelijkheid werd afgeleid: de autonomie van de moraal. Het is vooral A. Auer geweest, die de aanzet heeft gegeven tot een nadere uitwerking van de relatie tussen de christelijke zinhorizon en een autonome, gesekulariseerde moraal (11). Doordat de moraaltheologie, vooral na de zestiger jaren, meer en meer werd geïntegreerd in het geheel van het theologisch denken en de implika ties van het christelijk geloven direkter werden gekoppeld aan het christelijk handelen, raakt de moraaltheologie, mede ook onder de invloed van de bijbelse herbronning, langzamerhand bevrijd uit haar isolementspositie.

van handelen naar persoon-zijn

Lag lange tijd de nadruk op een morele mentaliteit, omschreven in termen van handelen ("wat is al dan niet geoorloofd?"), mede onder invloed van een bezinning op de bijbelse fundamenten werd een begin gemaakt met de interpretatie van het zedelijk leven binnen de kontekst van gedragsrelaties en de ontplooiing van het persoon-zijn en identiteitsontwikkeling van de mens. Zo vindt een verschuiving plaats van een moraliteitsbesef, waarin doen en handelen centraal stond, naar een moraliteitsbesef waarvan de persoon zelf het middelpunt is. Moraaltheologie wordt zo minder een gedragscode, en meer een reflectie op het menselijk ethos, bemiddeld met de evangelische boodschap (12).

van wet naar waarden

De overdreven nadruk op de wet reduceerde het zedelijk leven tot iets ondergeschikts, tot minimalisme, en vaak tot bekrompenheid. Dit legalisme kan worden omschreven als een soort geheugenverlies: het vergeet dat de wet haar oorsprong heeft in het geleefde leven en ervaring van waarden, waaraan wetten en structuren ondergeschikt zouden moeten zijn. In de reactie nu op dit legalisme en wettische karakter van de moraal- en het bijbehorende deduktieve systeem - gaat het er niet om de wet te verwerpen, maar om te ontdekken wat de achterliggende bedoelingen en waarden ervan zijn. Morele normen die zijn gebaseerd op de natuurwet drukken basiswaarden uit die afkomstig zijn uit de leef- en belevingswereld van mensen. De huidige moraaltheologie acht het tot haar taak te behoren om te ontdekken welke waarden er in het geding zijn, ze vervolgens zo goed mogelijk te toetsen en in termen van aktiemodellen te vertalen.

van gezagsmoraal naar macro-verantwoordelijkheid

De vooroorlogse moraaltheologie werd gekenmerkt door haar paternalistische houding, waarin men in blinde gehoorzaamheid en slaafse gebondenheid van de kerk en haar geestelijke leiders alle antwoorden verwachtte. Persoonlijke verantwoordelijkheid kwam in het moraaltheologisch routine-vokabulaire niet of nauwelijks voor.

De herontdekking van de waarde van het individu en de verschuiving van micro- naar macro-verantwoordelijkheid van de christenen leidde tot een bevrijdend proces in de moraaltheologie en opende mogelijkheden voor een kritische

opstelling en houding van mondigheid ten opzichte van de samenleving, in al haar pluriformiteit.

3. Waarderingstheorieën

Het onderzoek naar waarden en normen en het vormgeven van waarderingstheorieën is binnen de wetenschappen zeker geen modeverschijnsel. Al van oudsher heeft de filosofie zich beziggehouden met de vraag naar het goede en de daarmee samenhangende gedragscodes. Van een expliciete doorbraak van het waarderingsonderzoek kan echter pas sinds eind vorige eeuw/begin deze eeuw worden gesproken (13).

Met name in de USA hebben psychologen en pedagogen zich intensief beziggehouden met waardenonderzoek en de theorievorming daarover. De beweging van de zg. *Values Clarification* en de *Values Moral Development* heeft een hernieuwde belangstelling teweeggebracht voor de morele vorming van de jeugd.

De geestelijke vader van de *Values Clarification-beweging* ("waardenverheldering") is de pedagoog L. Rath, die in 1966 samen met M. Harmin en S. Simon het boek *Values and Teaching* (14) publiceerde. Zij presenteerden hierin een waardentheorie en daarmee samenhangende onderwijsmethode, met het doel leerlingen in het voortgezet onderwijs hulp te bieden een eigen systeem van waarden op te bouwen. Enkele jaren later, in 1972, verschijnt ~ met medewerking van S. Simon, L. Howe en H. Kirschenbaum - het boek *Values Clarification* (15), een praktisch handboek met meer dan zeventig onderwijsstrategieën om leerlingen te begeleiden in het proces van waardenvorming en waardenontwikkeling. Beide boeken leggen de basis voor de methode van de *Values Clarification*. In 1978 verschijnt de tweede druk van *Values and Teaching*, waarin Rath c.s. ingaat op de kritiek die in de loop der jaren op zijn werk gegeven werd; zonder dat hij overigens zijn eerder naar voren gebrachte visie herzielt op fundamentele punten.

De theoretische wortels van deze beweging moeten gezocht worden bij Dewey's *Theory of valuation* (1939; 1966) en de humanistische psychologie (c. Rogers, A. Maslow). Rath c.s. hebben zich vooral beziggehouden met het proces van de waarden vorming, en niet met de inhoud van die waarden zelf. Rath onderscheidt in dit proces drie basisprocessen (kiezen, waarderen en handelen) en zeven deelprocessen, die noodzakelijk zijn voor de vorming van een waarde. Rath's ideeën zijn niet onweersproken gebleven (16). Met name is hij fel gekritiseerd om zijn waardenrelativisme en individualisme: waarden en normen zouden volgens hem strikt persoonlijk zijn. Hiermee wordt, aldus de critici, de weg vrij gemaakt voor de privatisering van waarden ("ieder voor zich zijn eigen waarde") en wordt geen rekening gehouden - en hier ligt een tweede punt van kritiek - met de kulturele kontekst waarin waarden zich ontwikkelen. Rath heeft geen aandacht voor waarden die leven in de samenleving als geheel. Vooral de sociaal-psycholoog M. Rockeach - eveneens een

waardenonderzoeker die zijn theorie concreet vorm gaf in een pedagogische methode, de zelfkonfrontatiemethode - heeft met betrekking tot dit punt veel bezwaren geuit aan het adres van Raths.

De traditie van de *Values/Moral Developmentsteunt* met name op de onderzoeken en het werk van L. Kohlberg, die zich op zijn beurt weer baseert op de Zwitserse pedagoog J. Piaget. Kohlberg onderscheidt drie niveaus (preconventioneel, conventioneel en postconventioneel) en zes stadia of fasen in de morele ontwikkeling van leerlingen, waarbij zij gestimuleerd worden in de richting van de eerstvolgende fase. Kohlberg is vooral geïnteresseerd in de cognitieve kwaliteit van het moreel denken en redeneren, niet in het morele gedrag zelf. Ook Kohlbergs theorie is niet zonder kritiek gebleven (17). Er is hem verweten eenzijdig ethisch georiënteerd te zijn, en bovendien de morele ontwikkeling louter als een cognitief proces te zien, waarbij eveneens veel bezwaren zijn aangetekend op het model van de zes-fasen-sekwentie. Ook ten aanzien van het feit dat Kohlberg zich te weinig rekenschap geeft van de sociale en culturele kontekst waarin waarden tot stand komen, zijn vele kritische kanttekeningen gemaakt. Maar de aandacht voor de waardenproblematiek beperkt zich niet tot alleen het Amerikaanse continent. Eerder is al gewezen op het uitgebreide internationaal opgezette Europese waardenonderzoek; en met name in Duitsland is binnen de moraaltheologie een sterke belangstelling te constateren voor de waarden- en normen problematiek, en kan gewezen worden op de sociaal-politieke discussie over de Grundwerte. In eigen land leggen met name sociologie en psychologie een toenemende belangstelling aan de dag met betrekking tot het waarderingsonderzoek (18). H. Hermans legde in zijn driedelig werk *Persoonlijkheid en waardering* (19) de grondbeginselen en centrale concepten van zijn waarderingstheorie vast en werkte deze uit in een therapeutische methodiek: de zelfkonfrontatiemethode. Hermans' werk is - evenals dat van M. Rockeach - te situeren in het brede gebied van de persoonlijkheidspsychologie, en kan gezien worden als een uitwerking van de axiologie (leer van waarden en waardegebieden) van Frondizi. Hermans' mensbeeld is dat van de historisch gesitueerde persoon, die interakteert met zijn omgeving/ de ander, zijn omgeving waardeert, terwijl van de andere kant die omgeving op de persoon inwerkt: een interaktionistisch proces, waaruit waardegebieden oprijzen. Een waarde is dan datgene wat de persoon van belang vindt in zijn ervaringsproces (een symbolisch interactieproces, steeds in mindere of meerdere mate verbonden met gevoelens). Rijksen (20) heeft aangetoond dat de waarderingstheorie van Hermans een belangrijke bijdrage kan leveren aan de theorievorming betreffende de morele vorming in het onderwijs c.q. de moraaldidaktiek. Met name de overwinning van het waardenrelativisme en de mogelijkheden van het leren inzake waarden en waardegebieden in het onderwijs worden als belangrijke winstpunten beschouwd. Als resultaat van een aantal bevindingen van het Projekt

Waardenontwikkeling (uitgevoerd binnen het LICOR) heeft v.d. Plas in zijn boek *Waarden ontwikkeling in het onderwijs* een poging gedaan om op basis van de waarderingsstheorie van Hermans en met behulp van elementen uit de theorie van Raths en Kohlberg een model van waardenontwikkeling te ontwerpen voor het voortgezet onderwijs en dit te beproeven in de schoolpraktijk (21).

Het proces van waardencommunicatie (22) blijkt een gekompliceerd gebeuren te zijn; en hoewel er voor de verdere uitbouw van toekomstperspektief van de moraalpedagogiek nog vele wegen te bewandelen zijn vooraleer de moraalpedagogiek haar crisis te boven zal komen (23), mag worden geconstateerd dat er in de laatste jaren veel bouwstenen zijn aangeleverd die een bijdrage zouden kunnen leveren aan de totstandkoming van een model voor de morele vorming binnen het onderwijs. Maar met bovenstaande is ook aangetoond, dat niet alle bouw materiaal geschikt wordt bevonden. Door kritische keurmeesters wordt (gelukkig) voorkomen, dat er luchtkastelen of huizen op zand worden gebouwd. Want leren waarden kan alleen op basis van stevige fundamenten.

NOTEN

1. Vgl. voor het navolgende: R. de Moor, *Waarden en normen in West-Europa; inleiding symposium HTP Heerlen*, 3 februari 1984; J. Stoetzel, *Les valeurs du temps présent*, Paris, PUF, 1983; J. Kerkhofs, *Les valeurs du temps présent: une enquête européenne*. in *Chosir* jan. '84, 13-17; R. de Moor, *Waarden en normen in Europa*. Den Haag, 1984.
2. Vgl. A. Felling - J. Peters - O. Schreuder, *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland; een nationaal onderzoek naar waardenoriëntaties op de drempel van de jaren tachtig*, Deventer, 1983.
3. Zie voor het navolgende vooral R. Gula, *Shifts in Catholic Moral Theology: a Primer for the Perplexed Personalist*, in *The Living Light* 18(1981)4, 296-308.
4. Vgl. Th. Beemer in zijn opstel *De crisis van de moraaltheologie* in *De kerk van morgen* (Roermond-Maaseik, 1966), 45.
5. *t.a.p.*, 46.
6. Vgl. Th. van Eupen, *Een visie op de ontwikkelingen binnen de moraaltheologie*. in *Balans van de Nederlandse kerk* (Bilthoven, 1975), 88.
7. Zie Th. Beemer, *Een weg voor de beoefening van de moraaltheologie* in *Tijdschrift voor Theologie* 13(1973)4, 374-390.
8. Zie bv. de doorwerking van de bevrijdingstheologie in het eindrapport over morele vorming, opgesteld door de Equipe Européenne (eveneens opgenomen in deze bundel).
9. Vgl. Th. v. Eupen, *t.a.p.*, 88-89.
10. Vgl. S. Vierzig, *Die neue Hinwendung zur Moral*, in *Informationen zum RU* 11(1979)1, 20-23.
11. A. Auer, *Autonome Moral und christlicher Glaube*, Düsseldorf, 1971. Nederlandse vertaling: *Autonome moraal*

- en christelijk geloof, Kapellen, 1973.
12. Vgl. Th. v. Eupen, *t.a.p.*, 86.
  13. Vgl. P. Schotmans, *De waarderingstheorie van Hermans als teken van een gesekulariseerde samenleving? Een hermeneutische en moraaltheologische studie*, in *Verbum* 50(1983)5-6, 159.
  14. *Values and Teaching. Working with values in the c/assroom*, Columhus, Ohio, 1966, 1978²
  15. *Values Clarification. A handbook of practica l strategies for teachers and students*, New York, 1972.
  16. Zie voor een grondige analyse H. Rijkxen, *Waardenontwikkeling met als mOIIO "ieder voor zich"*, in *Verbum* 48(1981)3, 115-136.
  17. Zie vooral L. Janssens, *De morele ontwikkeling volgens Lawrence Kohlberg*, in *Collationes* 10(1980)3, 258-295; en ook J. Hintjes - B. Spieeker, *Koh/bergs theorie van demorele opvoeding: analyse en kritiek*, in *Pedagogische Studiën* 55(1978)2, 43-56.
  18. Zie bv. A. Felling - J. Peters - O. Schreuder, *Burgerlijk en onburgerlijk Nederland; een nationaal onderzoek naar waarden oriëntaties op de drempel van de jaren tachtig*, Deventer, 1983.
  19. H. Hermans, *Persoonlijkheid en waprdering (3 dln.)*, Lisse, 1981. H. Hermans, *Zelfonderzoek; Waarderingen van mensen in diverse toepassingsvelden*, Deventer, 1980.
  20. H. Rijkxen, *De waardering van Hermans' waarderingstheorie met het oog op de morele vorming in het godsdienstonderwijs*, in *Verbum* 50(1983)5-6, 189-204.
  21. P. V.d. Plas, *Waardenontwikkeling in het onderwijs. Theorie, praktijk, onderzoek. Een studie over lessen in waardenontwikkeling en de rol van de leerkracht daarbij*. Den Haag, 1981 (SVO-reeks 51).
  22. Vgl. J. v.d. Ven, *Vorming in waarden en normen* (Kampen, 1985).
  23. Zie Rijkxen, *t.a.p.*, blz. 202 vvo en J. V.d. Ven, *Naar een nieuwemoraalpedagogiek*. in Th. v. Eupen e.a., *Waarden en normen in het onderwijs*, Baarn, 1977, 27-46.